

**АКЦЕНТОЛОГІЯ. ЕТИМОЛОГІЯ. СЕМАНТИКА:
ДО 75-РІЧЧЯ АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ В. Г. СКЛЯРЕНКА.**

К. : Наук. думка, 2012. — 774 с.

У серпні 2012 року мовознавча громадськість України відзначила 75-річний ювілей видатного акцентолога й етимолога, історика української мови академіка НАН України Віталія Григоровича Скляренка. Цій даті присвячено й рецензований збірник. У ньому взяли участь як колеги ювіляра по Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, так і широкі кола вчених, що представляють практично всі куточки України. Свої дописи надіслали також мовознавці Польщі, Чехії, Сербії, Росії, США. Загалом надруковано 55 статей українською, російською, польською та болгарською мовами.

Тематично матеріали збірника об'єднано в шість розділів: «Акцентологія», «Етимологія», «Лексикологія. Фразеологія. Семантика», «Історія української та інших слов'янських мов», «Фонетика і граматика української мови», «Загальне мовознавство». Статті охоплюють розмаїття актуальних проблем основних галузей науки про мову. Це й історична та теоретична акцентологія, і нові етимології власних та загальних назв, і проблеми словникарства, і семантика лексичних та фразеологічних одиниць, і синхронний та історичний словотвір, і проблеми лексичної та граматичної семантики, і методологія лінгвістичних досліджень. Ретельно проаналізувати всі статті в межах однієї рецензії — завдання надскладне. Через це ми приділимо увагу лише деяким, насамперед тим, які висвітлюють науковий доробок і творчу особистість ювіляра.

Збірник відкривається матеріалом Т. Б. Лукінової «Видатний акцентолог і етимолог» — по суті, це перший розгорнутий науково-біографічний нарис про В. Г. Скляренка.

Будучи багаторічною колегою ювіляра, свідком його становлення як історика мови, авторка докладно аналізує внесок ученого в українське мовознавство. Зокрема, показує, що перші три його монографії — «Історія акцентуації іменників а-основ української мови» (1969), «Історія акцентуації іменників середнього роду української мови» (1979),

«Нариси з історичної акцентології української мови» (1983) стали втіленням сміливого задуму — систематично й вичерпно дослідити історію наголошення українських іменників. У монографіях реконструйовано всі основні акцентні парадигми цієї частини мови й пояснено причини переміщень наголосу. Показано, що серед цих причин могли бути й фонетичні, й морфологічні, й семантичні процеси. На наголошування могли також впливати зміни в морфемному складі слів (приєднання афіксів) та в синтаксичній будові речень. Як підкреслює Т. Б. Лукінова, «глибокі й систематичні дослідження Віталія Григоровича наочно продемонстрували зв'язок наголошування і його трансформацій із загальним розвитком мови, її ускладненням та удосконаленням» (с. 15).

Зрозуміло, що глибоко дослідити історію українського наголосу неможливо без залучення відомостей з інших слов'янських мов, без відтворення акцентної системи праслов'янської мови. А оскільки акцентні процеси тих часів багато в чому залежали від характеру давніх інтонацій, В. Г. Скляренко дуже швидко перейнявся ключовою проблемою праслов'янської акцентології — природою та змінами в природі цих інтонацій. Т. Б. Лукінова простежує, як упродовж понад двадцяти років дослідник наполегливо розбудовував оригінальну теорію про взаємозв'язки інтонацій, наголосу та часокількості в праслов'янській мові. Прикметно, що ця теорія була доведена й апробована на великому лексичному матеріалі української та інших слов'янських мов. На її змісті позначився той факт, що вчений беззаперечно визнає балто-слов'янську мовну спільність і відносить до цього періоду походження деяких явищ і процесів. У викінченому вигляді теорія постала в підсумковій монографії — «Праслов'янська акцентологія» (1998). Тут поетапно реконструйовано акцентну систему праслов'янської мови — від ранньої балто-слов'янської доби через процеси в протолитовських говорах і в протослов'янських до пізньопраслов'янського періоду (вихідного

для розгляду пізнішого стану слов'янських мов).

Не менш докладно розглядає Т. Б. Лукінова й другу головну складову частину зацікавлень ювіляра — етимологію. Зокрема, висвітлює його діяльну участь в укладанні, редагуванні та виданні фундаментального «Етимологічного словника української мови» в семи томах. Непересічний хист історика мови яскраво відбився у двох монографіях — «Темні місця у “Слові о полку Ігоревім”» (2003) та «Русь і варяги» (2006). У першій він пропонує своє витлумачення 41 неясного місця й власний високохудожній і науково обґрунтований переклад геніальної пам'ятки сучасною українською мовою¹. Авторка підкреслює глибину, з якою Віталій Григорович аналізує думки й гіпотези попередників, «причому вміє це зробити чітко й коротко й так само чітко й переконливо сформулювати власну версію» (с. 20). У другій монографії ювіляр відкидає дотеперішню версію про скандинавське коріння хороніма *Русь* і висуває власну етимологію: джерела цієї назви він знаходить у середовищі прибалтійських слов'ян, виводячи її з *gutheni* — назви одного з кельтських племен (кельти-рутени взяли участь в етнічному формуванні слов'ян острова Рюген). На думку Т. Б. Лукінової, обґрунтованість висновків зумовлена тим, що вчений бездоганно володіє фонетичною стороною етимологізування, надійно спирається на українські мовні (історичні й діалектні) факти, широко залучає дотичні дані етнографії, історії, фольклору, міфології.

Московська славістка Р. В. Булатова в статті «В. Г. Складенко про проблеми сербсько-хорватської акцентології» відзначає багаторічний неослабний інтерес ювіляра до сербськохорватської мови та її діалектів. Ця мова цінна тим, що зберегла крізь товщу століть давні інтонаційні відмінності (хоча й у зміненому вигляді). Якщо інші акцентологи використовували її лише як джерело для відтворення праслов'янського стану, то В. Г. Складенко послуговується нею також з метою пояснити сучасний стан у світлі своєї концепції, показати відповідні процеси, починаючи з праслов'янського, прасербословенського й прасербського періодів. Як особливий здобуток ювіляра Р. В. Булатова виділяє гіпотезу про походження штокавських висхідних інтонацій — причому цілком відмінну від гіпотез попередників. При-

пущення Віталія Григоровича про наявність у прасербській мові двоскладової інтонації дає змогу пояснити не лише походження згаданих штокавських інтонацій, а й чимало інших акцентуаційних явищ сербськохорватської мови.

У статті «Про одну акцентну закономірність, установлену В. Г. Складенком» І. Ю. Гальчук констатує, що ювіляр першим розпочав системно вивчати історію українського наголосу. Наслідком став ґрунтовний і систематизований опис наголошування іменника від праслов'янських часів до сьогодення. І якщо в ранніх монографіях він відтворював праслов'янські акцентні парадигми, виходячи зі свідчень української та інших слов'янських мов, то в подальшому напряму досліджень змінився: відправним пунктом став уже реконструйований пізньопраслов'янський наголос. Глибоке проникнення в природу балто-слов'янських і праслов'янських інтонацій, зібраний і опрацьований великий східно- і південнослов'янський матеріал дозволили вченому не лише успішно реконструювати праслов'янську акцентну систему, а й по-новому пояснити цілу низку тогочасних акцентних явищ і процесів.

Окремо І. Ю. Гальчук торкається явища рецесії наголосу на корінь в окситонованих іменниках, яке В. Г. Складенко спершу описав у статті «Флективні довготи в пізньопраслов'янській мові» (1981), а пізніше — у «Праслов'янській акцентології». Ювіляр дійшов важливого висновку про те, що в пізньопраслов'янській мові при скороченні довгих голосних довготу зберігали ті довгі флективні й суфіксальні голосні, які одночасно були наголошеними або інтонованими в ружомій і в окситонованій акцентних парадигмах того самого класу слів. Цей закон праяснює чимало пізньопраслов'янських акцентологічних явищ. Услід за Ю. О. Карпенком автор пропонує називати його «законом Складенка» (с. 55).

Провідним представником київської школи акцентології називає вченого знаний санкт-петербурзький русист В. В. Колесов. І додає: «Акцентології як науці... щастить мало, рідкісні ентузіасти занурюються в її надра, а вже тих, хто працює із середньовічними пам'ятками, можна полічити на пальцях» (с. 133). Порівнюючи чотири останні акцентологічні монографії В. Г. Складенка, він відзначає вдосконалення майстерності в представленні фактів та їх аналізі. Збільшення обсягу книжок є наслідком копіткої роботи автора, який нагромаджує дедалі більше матеріалу й дедалі тонше його витлумачує.

Як провідний російський акцентолог, В. В. Колесов підтримує висновок ювіляра про те, що протослов'янська мова була мороподільною, а головним її просодичним засобом виступали кількісні протиставлення за

¹ До речі, цей переклад високо оцінює нова академічна «Історія української літератури». Там, зокрема, відзначено, що він «зберігає ритмічну близькість оригіналу, мова його добірна, зміст прозорий і легкий для сприйняття, особливо за рахунок запропонованих тепер уже “не темних місць” знаменитого твору» (Історія української літератури: В 12 т.— К., 2013.— Т. 1.— С. 521).

довготою-короткістю. Це висновок дуже важливий, бо «допомагає виділити корінні шари в розвитку слов'янського мовного світу, розмежувати епохи його становлення: протослов'янська розрізняла «склади» на основі кількісних протиставлень мор, праслов'янська виділяла словоформи на основі інтонаційних протиставлень, а самостійні слов'янські мови, за деякими винятками, почали виділяти закінчені парадигми на основі словесного наголосу динамічного типу» (с. 143–144).

На найвищу оцінку В. В. Колесова здобулася монографія «Історія українського наголосу (Іменник)» (2006). За його словами, поставлене й вирішене в ній завдання не має аналогів у літературі, а зібрані й систематизовані частотні слова надзвичайно важливі для вивчення слов'янських акцентних систем. Фахово проаналізувавши цю та інші праці ювіляра, учений твердить, що вони ввійшли в класичний фонд україністики та слов'янської акцентології, а їхній автор «створив українську акцентологію, скрупульозно описавши всі приступні йому джерела, встановивши провідні тенденції розвитку українського народного наголосу й визначивши його зв'язки з наголосом близькоспоріднених мов, насамперед російської та білоруської» (с. 150).

Як уже зазначалося, В. Г. Складенко у своїх дослідженнях визнає існування балтослов'янської мовної спільності. Спільні фонетичні явища слов'янських і балтійських мов він розглядає саме як спільні ізоглоси, а не релікти індоєвропейської спадщини або результати паралельного розвитку. Більше того, вчений успішно екстраполює висновки з писемно засвідчених і більш досліджених фактів слов'янських мов на відповідні явища балтійських мов. Про це пише А. Л. Тараненко в статті «Деякі питання литовської просодії в працях В. Г. Складенка». Авторка нагадує, що створена ювіляром теорія балтослов'янського і праслов'янського наголосу дає змогу пояснити походження литовських інтонацій, осмислити дію закону де Соссюра в литовській мові, з'ясувати походження та історію балто-слов'янської і праслов'янської рухомої акцентної парадигми, простежити розвиток дифтонгів і дифтонгічних сполучень у балто-слов'янській і праслов'янській мовах тощо (с. 153).

Загалом В. Г. Складенко поділяє усталені в індоєвропейістиці та балтистиці погляди на формування литовських інтонацій, утворення складових формантів, дію закону де Соссюра. Проте завдяки фактам слов'янських мов і висновкам зі слов'янської акцентології низку питань він зміг пояснити значно глибше. Ідеться про існування давньої двоскладової висхідно-спадної інтонації (за допомо-

гою якої можна пояснити виникнення 2-ої акцентної парадигми в литовській мові), розвиток дифтонгів, дифтонгічних сполучень і довгих голосних у балтійських мовах. Наприкінці статті А. Л. Тараненко висловлює жаль, що праці вченого ще не знайшли належного визнання серед балтистів.

П. Валчакова (Брно) оцінює запропоновану В. Г. Складенком етимологію псл. *nevěsta «наречена». Натепер висунуто кілька версій походження слова. Найпоширеніша та, що трактує *nevěsta як суфіксальне утворення від *ne věděti «не знати» з буквального значенням «незнайома», тобто жінка, про яку в родині нареченого нічого не знають. Натомість В. Г. Складенко вбачає тут первісний корінь *vidēti «бачити» (< іє. *vejd-), а *vēdēti «знати» (< іє. *vojd-) розглядає як вторинний утвір. Внутрішня форма — «та, якої не видно». Дослідник посиляється на звичай індоєвропейських часів: якщо дівчина приймала пропозицію чоловіка (або свата) взяти шлюб, її загортали в покривало — повністю або, принаймні, так, щоб заховати голову й обличчя. Чергування е/о (*vējdēte? «бачити» / *vojdā «бачена») вчений пояснює як ранне праслов'янське. П. Валчакова вважає таку етимологію найкращою — як з фонетичного, так і з семантичного поглядів.

Співвідношенню оноματοпоетичних часток (у традиційній термінології — звуконаслідувань) і оноματοпоетичних дієслів у слов'янських та балтійських мовах присвятив статтю А. Даниленко. Він показує, що оноματοпоетичні частки у східнослов'янських мовах (укр. *бразь, дзінь, хан*, бр. *бразь, дзын, хваць*, рос. *бряк, динь, хвать*) і в литовській мові (*brakšt, dic, čiūpt*) мають спільні семантичні та синтаксичні ознаки, але різняться морфофонематично через фонетичне спрощення та відмінне ступенювання тривалості дії. З погляду діахронії чи не найважливіше питання тут: що виникло раніше — частки (*зуп, смик, хан*) чи відповідні дієслова (*зупати, смикати, ханати*)? Тезу про те, що частки могли утворюватися від дієслів, але не навпаки, доводив іще О. О. Потебня. Автор висловлює нові аргументи на користь цієї думки, показуючи, що категоріальне значення часток залежить від категорії ступеня тривалості дії (у твірному дієслові).

Аналізуючи стан і перспективи порівняльно-історичного мовознавства, В. В. Лучик слушно відзначає, що воно не тільки не вичерпало свого потенціалу, а дедалі міцніше утверджується як міждисциплінарна галузь, яка завжди зберігатиме актуальність для інших галузей мовознавства та дотичних наук. Основним надбанням мовознавчої компаративістики автор називає фундаментальні етимологічні словники живих і мертвих мов,

а до найважливіших завдань на майбутнє відносить: 1) завершення підготовки та видання етимологічних словників національних та доісторичних мов-основ; 2) створення етимологічних словників суфіксів; 3) укладення етимологічних словників власних назв; 4) підготовку тематичних атласів, що відбивали б розвиток і територіальне поширення мовних одиниць на різних хронологічних зрізах; 5) розроблення науково обґрунтованих концепцій етно- та глотогенезу; 6) відтворення початкового стану й динаміки мовних систем на різних структурних рівнях; 7) реконструкцію картин світу живих і мертвих мов (с. 278–279).

Відомий фахівець із давньоруської мови В. Ю. Франчук пише про доробок ювіляра як інтерпретатора «Слова о полку Ігоревім». Предметом його головної уваги стали «темні місця» — ділянки тексту з неясним змістом або явним порушенням граматичних норм. Спочатку вони могли виникати у процесі відтворення тексту давньоруськими переписувачами, пізніше — через неправильне прочитання видавцями або внаслідок друкарських помилок. На основі глибокого розгляду фонетичних, морфологічних, синтаксичних, словотвірних і лексичних аспектів В. Г. Скляренко дав фахове, лінгвістично й палеографічно обґрунтоване прочитання «темних місць». Воно підтверджується лексичними аналогіями, не суперечить граматичним нормам XII ст., відповідає поезиці «Слова» і сучасних йому пам'яток давньоруської літератури.

Особливо цінним, на думку В. Ю. Франчука, є встановлення фрагментів, які належать Боянові (у тих випадках, коли немає вказівки на його ім'я). Коментарі вченого до цих фрагментів спираються на докладний аналіз лексичного складу й граматичної будови пам'яток, чим істотно відрізняються від коментарів інших дослідників. Запропоноване лінгвістом — істориком мови розрізнення текстів Бояна та автора «Слова» є вагомим внеском у цю важливу проблему й дозволяє впевненіше говорити про творчість цього поета другої половини XI — початку XII ст.

Проблеми методології нині нечасто потрапляють у центр нашої уваги. Мабуть, саме тому в окремих питаннях ми досі керуємося уявленнями, які мало відповідають дійсності. Поширена, наприклад, думка, що порівняльно-історичним студіям XIX ст. (за винятком праць В. фон Гумбольдта, І. О. Бодуена де Куртене, Ф. де Соссюра) було властиве атомарно-ізолюване трактування мовних явищ. В. А. Глуценко у статті «Принцип

системності в компаративістиці 20–60-х років XIX ст.» спростовує цей стереотип.

У тогочасних дослідженнях, твердить дослідник, системний підхід відбився насамперед у генетичному ототожненні фактів, у реконструкції архетипів і фонетичних законів. Так, за своєю спрямованістю будь-яка реконструкція вже є системною. Якщо дослідник розрізнені фонетичні явища підводить під певний звуковий закон, він уже систематизує. Прикладами тут можуть бути відкриття в індоєвропейській мові різних рядів гутуральних приголосних, складових сонантів, формулювання першого германського пересування приголосних (закон Раска — Грімма) тощо. У Росії, на думку В. А. Глуценка, найбільший внесок у теоретичну розробку тези про системний характер мови зробили Ф. І. Буслаєв та І. І. Срезневський. Автор доходить висновку, що саме фахівці з історії мови найпершими усталили погляд на мову як на системне явище. Більше того, вони довели, що мова виявляє системність не тільки на окремому синхронному зрізі, а й у послідовності історичних змін, які відбуваються в ній.

Серед інших надзвичайно цікавих і теоретично вартісних матеріалів збірника варто згадати статті «Теоретичні проблеми акцентології» В. М. Винницького, «Про наголошування дієслова в текстах Костянтина Костенечського» В. А. Дібо, «Проблеми етимологізації і семантичного розвитку кельтизмів в українській та інших мовах» В. П. Пономаренка, «Проблема авторства “Слова о полку Ігоревім” (короткі підсумки й перспективи досліджень)» Г. П. Півторака, «Взаємодія східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови в усталенні норм у галузі фонетики» І. Г. Матвіяса, «Грамматичні та семантичні функції шлосквामперфекта в сучасній українській мові» (Л. Попович) тощо.

Книжку видано на високому поліграфічному рівні (тверда палітурка, офсетний друк), тексти добре вчитані й відредатовані. Чого збірнику бракує, так це списку праць ювіляра. Хоч багато з них згадано в текстах і посторіноквих посиланнях, усе ж це не замінить повної (бажано навіть анотованої) наукової бібліографії. Тим більше, що для такого роду збірників це добра традиція.

Отже, рецензована праця добре представляє різноманітну проблематику, яка цікавить сучасних українських мовознавців. Великою мірою вона відбиває високий рівень вітчизняної науки про мову.

П. СЕЛІГЕЙ